УДК 78

Э.М. Галимова

ТАТАР МУЗЫКА СӘНГАТЕНДӘ Г. ТУКАЙ МИРАСЫ

Многогранное творчество Г. Тукая неоценимо в развитии татарской профессиональной музыкальной культуры. Наследие выдающегося поэта является богатейшим источником сюжетов и мотивов для татарских композиторов и деятелей культуры в создании различных по жанру музыкальных произведений. В татарской профессиональной музыке возник целый пласт произведений, связанный в своих истоках с творчеством великого поэта.

Ключевые слова: поэзия Г. Тукая, музыкальное наследие, Г. Тукай и татарская музыка, Г. Тукай и музыкальный фольклор, поэзия и музыкальные жанры.

Г. Тукай шәхесе турында бар нәрсә дә мәгълүм, аның иҗаты һәм үз заманының иҗтимагый тормышында тоткан урыны бар яктан да өйрәнелеп беткән кебек. Ләкин бу беренче карашка гына шулай тоела. Чынлыкта исә Тукай темасына кагылышлы өйрәнелмәгән аспектлар чиксез, ул һәр яңа буын тикшеренүчеләргә яңа яктан ачыла, чөнки вакыт, тарихи вакыйгалар үз кануннарына буйсындыра, һәм шул уңайдан фәнни яктан өйрәнер өчен кызыклы юнәлешләр барлыкка килә.

Г. Тукай энциклопедиясе – бөек шагыйрьгә бәйле булган, бүгенге көндә әле һаман да ачыкланмаган сорауларга җавап табар өчен менә дигән фәнни басма. Энциклопедия – музыка сәнгатенең барлык тармакларын үз эченә алган. Шагыйрь сүзләренә язылган халык җырларының феноменын ачыклау, төрле жанрдагы музыкаль әсәрләрне анализлау, әлеге шәхескә багышлап язылган музыкаль сәхнә әсәрләре үрнәкләренең үзенчәлеген билгеләү, театр һәм кино сәнгатендә әһәмияткә ия булган иҗади мисалларны барлау, яңа буын композиторларының бүгенге заман ысуллары белән язылган әсәрләрен тасвирлау һәм башка темаларга кагылышлы 140 ка якын мәкалә урын алган анда.

«Тукай һәм татар музыкасы» бәйләнеше, тема буларак, мәгариф системасында киң чагылыш таба. Шулай ук әлеге мәсәлә фәнни яктан А. Алмазова, Г. Гобәйдуллина, Й. Исәнбәт, Р. Исхакова-Вамба, М. Нигъмәтҗанов, З. Сайдашева, Ф. Салитова, Ф. Арсланова, И. Газиев һәм башка музыка белгечләре хезмәтләрендә тикшерелде.

Әйтергә кирәк, Г. Тукай иҗаты – татар музыкасының формалашуына һәм алга таба үсеш алуына зур этәргеч бирде. Ни өчен дигәндә, иң беренче мәсьәлә итеп, музыка белгечләре, фольклор үрнәкләрен күздә тотып, шагыйрь иҗаты белән халык көйләренең бәйләнешен өйрәнәләр. Әлбәттә, бу юкка түгел, чөнки Тукай көчле тавыш иясе булмаса да, илһамланып Коръән

сүрәләрен, «Мөхәммәдия» китабын, борынгы татар бәетләрен, мөнәҗәтләр һәм озын көйләрне җырларга яраткан. Китап уку көйләренең ритмик калыбын ассызыклап, халык җырларының «моң» феноменын билгеләгән үзенчәлекләрен күңеле белән тоя белгән. Тукайның «Милли моңнар» шигыре «Әллүки» көе белән илһамланган, «Өзелгән өмид»нең музыкаль-поэтик символы булып – саз, ә «Авыл җырлары» шигырьләр циклының нигезендә халык җырлары тора. Әлеге татар музыкасының нигезендә яткан халык җырлары турында энциклопедия битләреннән тирәнтен мәгълүмат алып була.

Энциклопедиянең музыка сәнгатенә һәм музыкаль фольклор юнәлешенә кагылышлы өлешен барлап чыккач, берничә фикер белән уртаклашасы килә. Гомумән алганда, татар музыкасы сәнгатендә Г. Тукай мирасын фәнни яктан өч юнәлешкә бүлеп өйрәнеп була. Әлеге фикер энциклопедия эчтәлегендә дә чагылыш таба.

Беренче юнәлешкә югары сәнгать төренә караган, Г. Тукай шәхесен күздә тотып язылган һәм бөек шагыйрьнең тормышын чагылдырган әсәрләрне кертергә була. Татар музыкантларының композиторлык эшчәнлегендәге беренче иҗади эшләренә бәя бирү һәм тарихи фактларга ачыклык кертү энциклопедиянең уңышлы ягын билгели. Шагыйрь мирасы милли композиторларыбыз С. Сәйдәшев, Ф. Яруллин, Н. Җиһанов, М. Мозаффаров, А. Ключарев, Җ. Фәйзи, З. Хәбибуллин иҗатларында төрле жанрдагы әсәрләрдә чагыла: вокаль һәм инструменталь миниатюралар, зур күләмле симфоник музыка үрнәкләре һәм музыкаль сәхнә әсәрләре.

Тарих битләренә күз салсак, революциягә кадәрге камера уен кораллары музыкасының башы Тукайның чордашы Заһидулла Яруллин исеме белән бәйле, һәм ул аның «Тукай маршы»ннан башлана. Берничә дистә елдан соң композитор Н. Җиһанов әлеге әсәрне симфоник башкару өчен оркестровка эшли.

Композитор М. Мозаффаровның «Тукай истәлегенә» дип аталган (1952) симфоник поэмасында шагыйрь исеме халык бәхете өчен көрәшүче символы буларак яңгырый. Әсәрнең беренче музыкаль темасы татар шигъриятенең чәчәк атуын тасвирласа, икенчесендә Тукайның сүзләренә «Анам кабере янында» дип исемләнгән татар халык җыры цитата буларак яңгыраш ала.

Тукай мирасын мәңгеләштерү йөзеннән композитор Р. Ахиярова «Моңлы сазым» (1986) симфоник поэмасын иҗат итә. Әсәрнең үзенчәлеге – «Туган тел» көен цитата буларак куллану. Әлеге тема, шагыйрь тормышының лейтмотивы буларак, лирик халәтеннән чыгып, ахырга таба гимн кебек яңгырый.

«Туган тел» көе шулай ук Р. Кәлимуллин иҗат иткән «Г. Тукай истәлегенә» дип исемләнгән квартет нигезендә дә яңгырый. Кыска интонацион лейттемадан этәргеч алып, аны эзлекле үстереп (тембр, фактура, метроритм ягыннан), композитор оркестровка ярдәмендә динамик үсештәге композиция тудыра. Симфоник

жанр әсәрләре рәтендә композитор Р. Кәлимуллинның кыллы уен кораллары өчен язылган «Тукай көйләре» (2000) симфониясен искә алмыйча булмый. Аның әлеге әсәрләре энциклопедиядә теоретик анализлап бирелә.

Г. Тукайның 120 еллыгы уңаеннан композитор Р. Ахиярова, Р. Харис либреттосына нигезләнеп, «Шагыйрь мәхәббәте» операсын иҗат итә. Операның эчтәлеге мәхәббәт фабуласы белән генә чикләнми. Авторлар шулай ук шагыйрь тормышының аерым мизгелләрен, аның иҗади казанышларын әсәр аша күрсәтүне дә максат итеп куялар. Р. Харис либреттода Тукай тормышыннан биографик фактларны куллана, әсәргә аның шигырьләреннән өзекләр кертә, аның эчке кичерешләрен (мәхәббәткә омтылуын, үлемнән куркуын) чагылдыра. Энциклопедиядә әлеге әсәрнең язылу тарихы турында һәм музыкасына карата төгәл һәм тулы мәгълүмат бирелә.

Яшь композитор буларак, Г. Тукайның 125 еллыгына Р. Батулла пьесасы буенча «Зәйтүнәкәй» дип исемләнгән музыкаль драма иҗат иттем. Әсәрне 2011 елда режиссер Ринат Әюпов Г. Кариев исем. Казан Татар дәүләт яшь тамашачылар театрында сәхнәләштерде. Драманың үзәгендә булган Зәйтүнә образы музыкаль характеристика ягыннан ике лейтмотив аша бирелә. Шуның берсе – «Зәйтүнә җыры» – гади, шул ук вакытта нәзакәтле, бөек шагыйрьгә карата мәңгелек мәхәббәт утында янган гүзәл кыз образы тудыра. Әсәрнең башка үзенчәлекләре турында тулырак мәгълүматны энциклопедия битләрендә таба аласыз. Әлеге әсәр өчен язылган «Ак канатлы шагыйрь» гимны шул ук елда Мәскәүдә бөек шагыйребезгә һәйкәл ачу тантасында яңгырады. Цитата буларак кулланылган «Туган тел» һәм «Тәфтиләү» көйләре татар милләтенең якты киләчәген тасвирлый.

Икенче юнәлешкә без Г. Тукайның әкиятләренә нигезләнеп язылган музыкаль әсәрләрне кертәбез. Әлбәттә, Шүрәле – иң яраткан образларның берсе. Мисал итеп И. Якубовның ораториясен, А. Ключарёвның фортепиано өчен әсәрләрен әйтергә була. Симфоник жанрлар арасында Н. Җиһановның «Кырлай» һәм «Шүрәле» симфоник поэмасы, М. Шәмсетдинованың «Тукай әкиятләре» сюитасы игътибарга лаек.

Балет – Г. Тукай әкиятләренең үзенчәлеген чагылдыру өчен менә дигән жанр. Дөньякүләм танылган композитор Ф. Яруллиның «Шүрәле» балеты – татар музыка сәнгатенең йөзек кашы. Ул бүгенге көнгә кадәр театр репертуарында саклана. Ни өчен дигәндә, композиторның музыка язу үзенчәлеге милли көйләрне заманча ысуллар белән баетудан гыйбарәт. Әлеге әсәр, композиторның бөеклеген дәлилләп, шул чорның музыкаль ачышы булып тора.

Балет жанрында 1957 елда Ә. Бакировның «Су анасы», ә 1958 елда Р. Гобәйдуллинның «Кисекбаш» әсәрләре куела. Энциклопедия әлеге әсәрләрнең язылу тарихын ачыклый. Ләкин ике балетның да иҗади го-

мерләре озын булмый. Музыка белгечләре моның сәбәбе итеп либреттода артык персонажлар күп булуын һәм музыканың төрле стильдә язылуын атыйлар.

2013 елда Г. Кариев исем. Казан Татар дәүләт яшь тамашачылар театры, Т. Миңнуллин пьесасына нигезләнеп, балалар өчен яңа жанрда «Әйт әле күбәләк» музыкаль мистерия премьерасын күрсәтте. Композитор буларак, минем өчен бу бик үзенчәлекле эш булды.

Режиссер Р. Әюпов әсәрдә төп рольне музыкага тапшыра һәм актерларны драматик диалоглардан азат итә. Балалар төп эчтәлекне пластик хәрәкәтләр ярдәмендә аңлыйлар. Кечкенә Апуш Г. Тукайның бөтен экият геройлары белән бергә курку хисен җиңә, ә күбәләк аны киләчәк иҗатында кыю фикерле булырга өнди.

Өченче юнәлешкә без бөек шагыйрь сүзләренә нигезләнеп иҗат ителгән музыка әсәрләрен кертер идек. Г. Тукай шигърияте – вокал жанры үрнәкләрен үстерү һәм кабатланмас җырлар иҗат итү өчен композиторга менә дигән илһам чыганагы. Мәсәлән, Солтан Габәшинең Тукай сүзләренә 1915–1917 елларда иҗат ителгән «Юаныч» һәм «Галәл гомья», «Мәҗрух указ» романслары бик кызыклы, чөнки композитор, Тукай шигъриятенең поэтик үлчәмен игътибарга алып, үзенчәлекле көйләр яза. Габәшинең «Бишек җыры»н хор өчен эшкәртүе дә жанр ягыннан яңалык. Шул ук 1925 елда ул, татар музыкасы тарихында беренчеләрдән булып, «Ике заман» исемле хор циклын иҗат итә.

Шагыйрь иҗаты Н. Җиһанов, Җ. Фәйзи, М. Мозаффаров, З. Хәбибуллин, А. Монасыйпов, Ф. Әхмәтов, Р. Еникеев, И. Якубов, М. Шәмсетдинова, Р. Ахиярова, Р. Кәлимуллинның җыр һәм романс циклларында, халык җырлары эшкәртмәләрендә, балалар өчен язылган әсәрләрендә дә чагылыш таба. Шулай ук Р. Яхинның «Шагыйрь» драматик монологы, «Мәхәббәт җыры» лирик романсы – аеруча дан казанган вокаль әсәрләр.

А. Монасыйпов иҗаты тирән мәгънәле әсәрләрдән тора. Аны замандашлары татар музыка сәнгатенең симфонисты дип атыйлар. Зур күләмле әсәрләре арасында баритон һәм симфоник оркестр өчен язылган «Тукай аһәңнәре» вокаль-симфоник поэмасы өчен (1974) композитор шагыйрьнең үз халкына ялкынлы мәхәббәтен, ышанычын һ.б. темаларны эченә алган «Туган җиремә», «Кузгатмакчы булсаң халык күңелләрен...» («Сәрләүхәсез»), «Туган авылым», «Тәүбә вә истигъфар», «Өзелгән өмид», «Белмәдем» («Мөридләр каберстаныннан бер аваз»), «Бу ямьсез болыт» («Татар яшьләре») исемле 7 шигырен сайлап ала. Әсәрнең музыкаль телендә Тукай шигырьләренә язылган («Пар ат», «Туган тел») лирик халык җырлары интонацияләре һәм Гендельнең пассакалиясеннән алынган үткен цитаталар бергә үрелеп бара.

Энциклопедиянең киң колачлы фәнни басма икәнлеген Г. Тукай иҗаты белән бәйле музыка сәнгате әһелләренең иҗади эшчәнлеген тасвирлау да

күрсәтә. Г. Тукай сүзләренә язылган җырлар, романсларны башкаручы татар халкының милли җырчылары – И. Шакиров, У. Әлмиев, Г. Рәхимкулов, Х. Бигичев, Э. Җәләлетдинов, Ф. Сөләйманова И. Газиев, З. Сәхәбиева һ.б. иҗат юллары белән энциклопедиядән танышып була. Тукай темасына кагылган төрле жанрдагы әсәрләр республикабызның музыкаль коллективлары репертуарында да урын алган. ТР дәүләт симфоник оркестры, ТР халык уен кораллары Дәүләт оркестры, «La Primavera» Казан дәүләт камера оркестры, ТР Дәүләт җыр һәм бию ансамбле, ТР дәүләт фольклор музыкасы ансамбльләре турында энциклопедияга кергән мәкаләләрдә мәгълүмат туплап була.

Г. Тукай иҗаты – тулы бер гасыр дәвамында тирәнтен, эзлекле өйрәнелгән иҗат. Г. Тукай энциклопедиясе – татар милләтенә мәдәни бүләк һәм төрки халыклар өчен тагын бер зур ачыш. Алга таба да шагыйрьнең тормышы һәм иҗади мирасын эзлекле өйрәнүгә, яңа ачыштабышларга җирлек бар. Г. Тукай шәхесенә махсус багышланган энциклопедия алдагы максатларны билгеләргә ярдәм итәр дип ышанып калам.

Галимова Эльмира Мөнир кызы,
сәнгать фәннәре кандидаты,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге мөдире